

Forgács Tamás, Bevezetés a frazeológiába A szólás- és közmondáskutatás alapjai

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2007. 289 lap

FORGÁCS TAMÁSnak, a Szegedi Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszéke oktatójának e majd háromszáz oldalas, OTKA-pályázat támogatásával elkészített összefoglaló munkája tovább gazdagítja már eddig is termékeny, a szőláskutatásra irányuló elméleti és szótárszerkesztői munkásságát, melyből kiemeljük a (szintén a Tinta Könyvkiadó gondozásában 2003-ban megjelent) terjedelmes „Magyar szólások és közmondások szótára” című, illetve az (Akadémiai Kiadónál 2005-ben megjelent) „Állati szólások és közmondások” című köteteket. Az itt méltatandó munka a szerző eddigi elméleti kutatásainak bőséges konkrét példaanyaggal illusztrált, precíz kritériumok alapján megszerkesztett összegzése, mely a magyar, illetve elsősorban a német szakirodalom feldolgozása mellett tartalmazza FORGÁCS TAMÁS saját – olykor nagy szaktekintélyek (pl. BURGER; l. 66, 69 stb.) véleményével is vitatkozó – tudományos eredményeit is. Nem mellékes körülményként megemlíthjük még, hogy az anyagot ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, a hazai frazeológiai kutatások szintén jeles szakértője lektorálta.

Az éppen tíz fejezetre tagolt munka a frazeológiai egységeket igen sok szempontból vizsgálja: definíciójuk megadásán és az osztályozásukból fakadó nehézségek bemutatásán túl kitér a szerző a szemantikai aspektusokra, a szövegbe való beépülés, illetve a valencia kérdéseire, vizsgálja továbbá a lexikalizálódási folyamat tényezőit, illetve a kontrasztív kutatások lehetőségeit is. Külön fejezetben esik szó a közmondásokról, illetve a frazémák életkoráról és hagyományozódásáról (a fontosabb magyar gyűjtemények bemutatásával). A kötetet gazdag irodalomjegyzék (269–85) és tárgymutató zárja.

Amint az az első, a frazémák definíciójával, illetve ezek osztályozásával foglalkozó fejezetekből világosan kitűnik, más kutatókhoz hasonlóan FORGÁCS TAMÁS is tág értelemben használja a *frazéma*, *frazeologizmus* terminust. Ide értendőnek tartja a – szakirodalom által hagyományosan és egyöntetűen idesorolt – közmondásokon, szólásokon, szóláshasonlatokon, kinegrammákon („a gesztusnyelvi megnyilvánulások nyelvi kódolása”, pl. *megvonja a vállát, a haját tépi*; l. 81), szállóigéken, közhelyeken (pl. *Ami sok, az sok; hab a tortán*) túl a pragmatikailag rögzült alakulatokat (pl. *Isten hozta! Figyelj csak!*), a funkcióigés kapcsolatokat (pl. *parancsot ad, romokban hever, bemutatásra kerül*), a kollokációkat (pl. *fekete gazdaság, sárga angyal; élő példa, a nagyság átka*), az onimikus frazeologizmusokat, illetve a névfelidéző metaforikus szókapcsolatokat (pl. *a Fehér Ház, az Ovális Iroda*, ill. *a legnagyobb magyar, a magyar tenger, a szőke szikla*), a helyzetmondásokat (pl. *Nem oda Buda!*), a szituatív kliséket (ezek „bizonyos kérdésre adott válasz[ok]”, pl. *Hogy vagy? – Mint szegény ember gazdag városban*; l. 78), a frazeológiai terminusokat („legalább két szóból álló szaknyelvi kifejezések”, pl. *jogi személy, szolgalmi út*; l. 92) és a páros frazeologizmusokat is („többé-kevésbé szabad lexikai elemekkel bővíthető szintaktikai sémák”, pl. birtokos szerkezet: *kínok kínja*; 95; valamint fokozó struktúrák: *várva vár, szebbnél szebb*). Ez utóbbiak köréből joggal zárja ki az ún. „kötőszói/elöljárószói frazeologizmusokat” (pl. *mind ... mind..., egyrészt ... másrészt ...*; 53), hiszen ezek a szerkezeti állandóságon túl nem rendelkeznek a frazémák egyéb, nélkülözhetetlen lexikai-szemantikai jellemzőivel. (Nem egészen érthető ugyanakkor, hogy e kizárás után a frazémák vonzatfelvő képességei szerinti osztályozás tárgyalásánál miért esik mégis róluk is szó: 63). Szintén nem vonja be a vizsgálódásba a szerző az ún. „egyszavas frazémákat” (más kifejezéssel: a „fazeológiai alapú derivátumokat” vagy „monofrazémákat”; 23), pl. *baklövés* (< *bakot lő*); ebben az esetben viszont valószínűleg a *sárdobálás* (< *sarat dobál*) sem kerülhetne be a példaanyagba (161).

Ha nem értünk is egyet esetleg mindig mindenben a szerző osztályozásával (nem meggyőző például az ikerformulák: *ördög és pokol, tetőtől talpig* stb. kizárása a frazémák köréből; 96–8), feltétlenül pozitívum, hogy FORGÁCS TAMÁS a lehető legtöbb szempontból közelít az állandósult szókapcsolatok hatalmas és – mind formai, mint szemantikai szempontból – igen heterogén korpuszához, láthatóan azzal az igyekezettel, hogy minél kevesebb rendező elv mentén tudja e korpusz olykor egymást is átfedő alcsoportjait ellentmondásmentesen (és minél kevesebb ismétléssel) elhelyezni. (Az egymással összefüggő, esetleg visszatérő anyagrészeket, alcsoportokat egyébként gyakori utalások kötik össze.) Mindközben a – frazémákat a szókészlet egységei körébe soroló – szerzőnek szükségszerűen állást kell foglalnia olyan általánosabb elméleti kérdésekben is, hogy (a jelentéssel, annak jellegével összefüggésben is) hol látja szó, szó szerkezet és mondat határvonalait (l. erről pl. az 54. lap lábjegyzetét, melyben a *szócsoporthexéma*, illetve a *mondatlexéma* terminusok elfogadása kapcsán a szerző válaszol a saját maga által – jogosan! – feltett kérdésre: „nevezhetjük-e a mondatokat lexémának?”). E feladatok megvalósítására törekedve a szerző bemutatja a magyar és elsősorban a német szakirodalom kategorizálását és terminológiáját. A különböző magyar, illetve az ekvivalens német terminusok egymáshoz való kapcsolása, magyarázása különösen hasznosnak fog bizonyulni a frazémakutatással esetleg még csak ismerkedő olvasóközönség számára (pl. 54, 95 stb.)

A frazémák vonatkozásában központi kérdésben: idiomaticitásuk tekintetében a szerző – szükségszerű összhangban a frazéma-fogalom tágabb értelmezésével – maga is azt az eléggé elterjedt álláspontot képviseli, hogy a frazémák egy részére jellemző csak az

idiomatikus jelleg, s ez alatt (a szerző által is vallott szűkebb értelmezésben) szemantikai aspektusok értendők (mégpedig „a szokásos [...] használattól való eltérés [...] a jelentéstani szabályok tekintetében”; 45). Célszerűnek tartottuk volna ugyanakkor (már csak a kötetben való előfordulásuk gyakorisága miatt is), ha a szerző (esetleg ugyanebben, az idiomatikus jelleget tárgyaló fejezetben: 45–9) részletesebben is kitért volna arra, hogy ő milyen értelemben használja a frazémákra, ezek altípusaira vonatkoztatva – a nyelvtudományban egyébként több megközelítésben is előforduló – *konkrét jelentés/sík, átvitt jelentés, elvont jelentés/sík* kifejezéseket.

A tematikus, illetve a vezérszavas rendszerezés problematikájával összefüggésben a frazémakutatásnak és a szólásszótárak lexikográfiájának is központi kérdése az állandó szókapcsolatok egyes elemeinek a variabilitása (pl. *nehéz/kemény dió, csehül van/áll*), ami egyúttal a frazémák rögzülésének, illetve tévesztésének kérdéseit is fölveti. A szerző „A szerkezeti állandósultság viszonylagossága” (35–43), illetve „A frazeológiai egységek a szövegben” (150–77) című fejezetekben foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, részletesebben kitérve az utóbbi időben elsősorban a sajtónyelvben stilisztikai céllal szándékosan elferdített frazémákra, felvázolva ezek tipológiáját. (Itt jegyezzük meg, hogy e sorok írója egy 1988-ban Szegeden megjelent tanulmányban foglalkozott e kérdéssel: *Una nuova moda del linguaggio giornalistico: unità fisse modificate*. *Acta Romanica*. Tomus XII, 115–29.) Úgy gondoljuk, hogy a jövőben még több figyelmet lehetne szentelni a (beszélt nyelvi) tévesztéseknek (rendszerint: szóláskeveredéseknek) is, ezek elemzése ugyanis még pontosabban feltárhatná a rögzülés alól való kiszabadulás mentális mechanizmusait.

Az idiomaszótárat és vonzatszótárat is készítő recenzens számára különösen érdekesnek ígérkeztek FORGÁCS TAMÁS munkájának a frazémák valenciájával foglalkozó részei (62–6, 178–95, 196–203), annál is inkább, mert egyetért a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy „A problémának mind a magyar frazeológiai, mind a mondattani leírások kevés figyelmet szentelnek” (180). FORGÁCS TAMÁS a KOMLÓSY ANDRÁS vonzat kutatásaiból kikristályosodott megállapításokat alkalmazta a frazémák korpuszára, a vonzatos állandó szókapcsolatok körét szinte kényszerűen az igés idiómákra és a funkcióigés állandósult kifejezésekre szűkítve. Feltárva e két alcsoport különbségeit és hasonlóságait is, a szerző részletesen leírja a konstrukcióintern, illetve konstrukcióextern (azaz a belső, illetve a külső) valencia fogalmát, ezek kihatásait (pl. vonzatvesztés, a grammatikai forma megváltozása stb.) a mondategészre. (Pl. az *[ég a keze alatt a munka]* szerkezetben az alany belső valenciaként már megjelent; ilyenkor pedig az idióma egésze által megkívánt, azaz konstrukcióextern alanyi argumentum más grammatikai formában, a jelen esetben dat. poss.-ban tud kifejeződni: *vkinek [ég a keze alatt a munka]*; stb.) HADROVICS LÁSZLÓ alapvető frazeológiatörténeti munkájának (Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Bp., 1995.) nyomdokain haladva (s vele olykor vitatkozva is) FORGÁCS TAMÁS részletesen vizsgálja a frazeológiai egységekben lejátszódó lexikalizálódási folyamat tényezőit is (196–203), külön tárgyalva a) a konkrétan szabad szókapcsolatként, átvittén viszont állandó szókapcsolatként értelmezendő kifejezéseket (pl. *belescap a lecsóba*), továbbá b) az ún. alogizmusokat (ezeknek „nem lehet szó szerinti interpretációjuk, hiszen valamiféle lehetetlenséget állítanak”, pl. *a bolhából elefántot csinál*; l. 215), illetve c) a konkrétan szintén nem értelmezhető ún. unikális komponenseket tartalmazó, meglehetősen heterogén csoportot alkotó kifejezéseket (pl. *dugába dől, kapóra jön*). (Megjegyezzük, hogy éppen ezzel az a) csoportban leírt jelenséggel, tehát a szabad szószervezeteknek állandó szókapcsolatokká válásával foglalkoztunk a következő tanulmányokban:

Del rapporto tra reggenze verbali e unità fraseologiche verbali. Acta Romanica. Tomus VII. Szeged, 1982: 77–101; illetve: Sulle connessioni tra le reggenze verbali e le unità fraseologiche verbali. In: BLUMENTHAL–ROVERE–SCHWARZE szerk., Lexikalisches Analyse romanischer Sprachen. Linguistische Arbeiten 353. Niemeyer, Tübingen, 1996. 33–40.)

A többi frazémához képest eltérő jellegzetességeket is felmutató közmondásoknak – más kutatókhoz hasonlóan – FORGÁCS TAMÁS is önálló fejezetet szentel (99–133). Saját definíció megfogalmazása helyett a szerző ismerteti a megközelítések különbözősége okán egymástól eltérő meghatározásokat, és elemzi a közmondásokkal rokon-frazémáknak tekintett, ismert szerzővel rendelkező altípusokat is: szentencia, maxima, aforizma, szállóige. (Megjegyzendő, hogy C. LAPUCCI „Dizionario dei proverbi italiani” című, 2006-ban a Le Monnier kiadónál megjelent terjedelmes közmondásgyűjteménye bevezető tanulmányában ezt a kategóriát még finomabban osztályozza, és megemlíti olyan, FORGÁCSnál nem szereplő típusokat is, mint pl. a címertanból ismert *jelmondat*, ol. *impresa* stb.) A szerző (például LAPUCCIhoz is hasonlóan) ráirányítja a figyelmet a közmondások általános, minden kultúrában és nyelvben megjelenő tartalmi azonosságaira (pl. szembeállító-típus) és az ezt tükröző, gyakran szintén különböző nyelvekben is hasonló szerkezeti felépítettségére, és jónéhány ilyen sematikus is ábrázol. A közmondások jelentős részének archaikus volta miatt különösen érdekes e fejezetnek „A parömiológiai minimumról” című része (123–33). Ebben a szerző – az ellentmondásokat sem elhallgatva – ismerteti azokat a felméréseket, amelyek eredményeként listák állnak rendelkezésünkre a legismertebb magyar közmondásokról. Célszerűnek látszik ugyanakkor a frazémák más csoportjai vonatkozásában is végezni majd ilyen felméréseket, ugyanis e felsorolások, ha tényleg hitelesek, igen értékesek a nyelvoktatók, a tankönyvírók, a lexikográfusok stb. számára.

A frazémák kontrasztív vizsgálatával foglalkozó fejezet (247–68) is adhat inspirációt további, két-két nyelv vonatkozásában folytatott vizsgálatokhoz. A szerző felsorolja, majd – túlnyomórészt magyar–német párok alapján – részletesebben is elemzi a különböző ekvivalenciatípusokat, így a frazeológiai ekvivalenciát, a lexikális megfelelést, a megfelelés teljes hiányát és a látszólagos megfelelést (= frazeológiai „hamis barátok”).

A kötetben a tudományos fejtegetéseket mindig (elsősorban saját, gazdag sajtónyelvi gyűjtéséből származó) példákkal támasztja alá a szerző. Részben emiatt, másrészt az apró betűs szövegek közötti részekben, illetve a lábjegyzetekben közölt szólásmagyarázatoknak köszönhetően az elméleti megállapítások még világosabbak és a nem szakemberek számára is többnyire érthetőek. A példaanyag frissessége, a sok újkeletű szókapcsolat megjelenése az anyagban jelzi, hogy az utóbbi években a frazémakutatás korpusz-oldala, azaz az új állandó szókapcsolatok gyűjtése is lendületet kapott. O. NAGY GÁBOR monumentális, de kétségtelenül inkább a múlt szólás- és közmondásanyaga dokumentációjának tekinthető munkája, a „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1966, ill. 1976.) anyagához képest éppen FORGÁCS TAMÁS – másfelől BÁRDOSI VILMOS (Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Bp., 2003. 948 lap) – terjedelmes, néhány éve megjelent szólásgyűjteményében tárul elénk együtt a régi és a legújabb frazémaanyag. A példaanyag tekintetében az is erénye a most méltatott munkának, hogy FORGÁCS TAMÁS óvatosan kezeli a neologizmusokat és a szlenget, s inkább csak olyan kifejezéseket említ, amelyek bizonyos fokú elterjedtségéről, értékállóságáról meg van győződve (*vki már a spájzban van*, *vkinek tele van a hócipője vmivel* stb.). Megjegyzendő (máris kutatandó?),

hogy – LAPUCCIHOZ hasonlóan – FORGÁCS TAMÁS is felhívja a figyelmet a reklámnyelvre mint új frazémák keletkezésének potenciális forrására (pl. 83).

A könyvet a szerző (az „Előszó”-ban írtak szerint) nemcsak a nyelvészeknek szánta, hanem „a téma iránt nyitott egyetemisták vagy más érdeklődők” számára is hasznosnak tartja (14). Reméljük, hogy ezt az egyszerre a korszerű tudományos kritériumoknak is megfelelő, ugyanakkor olvasmányos, az élő nyelv újabb frazeológiai egységeit is bemutató, mindemellett a történeti szemlélet talaján is álló tanulmánykötetet valóban sokat forgatják majd haszonnal.

FÁBIÁN ZSUZSANNA